

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.3/52>**Пристаи А. А.**

Національна академія Служби безпеки України

АВГУСТ МЮЛЛЕР І АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ПРО ІСТОРИЧНУ АРАБІСТИКУ

У статті здійснено спробу зіставити фундаментальні наукові праці українського вченого-арабіста А. Кримського «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» та німецького орієнталіста А. Мюллера «История исламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті». Структурний та стилістичний аналіз зазначених праць дає змогу не лише виокремити типові та відмінні риси у наукових поглядах вчених, а й окреслити загальні тенденції розвитку європейської арабістики наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Діахронічний підхід до вивчення наукової спадщини А. Кримського та А. Мюллера допомагає визначити характер та тематику європейського орієнталістичного дискурсу на помежжів ї XIX-XX століть. Встановлено, що структурно наукові розвідки А. Кримського «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» та А. Мюллера «История исламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті» складаються з подібних елементів та окреслюють важливий період у розвитку ісламу та Арабського Світу – від доісламських часів до завершення Золотого віку. Варіюється підхід науковців у стилістичному оформленні їхніх праць: наукові розвідки А. Кримського та А. Мюллера відображають загальні літературні тенденції XIX-XX століть та віддзеркалюють ідіостиль вчених-орієнталістів. Комплексно зіставлено підхід А. Кримського та А. Мюллера до викладу інформації у працях «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» та «История исламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті». Визначено, що Агатангел Кримський при викладенні історичних фактів також робить акцент і на висвітленні питання розвитку арабської мови та літератури, а Август Мюллер приділяє увагу розгляду історії крізь призму історичних постатей того періоду.

Ключові слова: арабістика, орієнталістика, історична арабістика, ідіостиль, Агатангел Кримський, Август Мюллер.

Постановка проблеми. Значний внесок у розвиток європейської арабістики здійснили німецький орієнталіст Август Мюллер (1848–1892) та український сходознавець і письменник Агатангел Кримський (1871–1942). Обоє учених об'єднувало одне й те саме покликання – філологія, основні наукові зацікавлення – сходознавство. Праця А. Мюллера «История исламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті» та російськомовна наукова студія А. Кримського «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» стали підмурком у розбудові сучасної арабістики.

Діахронічне й порівняльне вивчення згаданих розробок відомих учених-орієнталістів давно на часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмисленню орієнталістичних вислідів А. Кримського приділяли дослідницьку увагу такі знакові вітчизняні науковці, як М. Веркалець [1], С. Павличко [12], Д. Радівілов [6], а особистість сходознавця в іпостасі історика розглядали І. Крачковський [5] та К. Гурницький [3]. Натомість науковий доробок А. Мюллера в царині арабістики висвітлено лише пунктирно, переважно в довідниках та лінгвістичних енциклопедіях.

Постановка мети і завдання. Для комплексного розуміння процесу розвитку європейської арабістики, яку в XIX-XX століттях уособлювали Август Мюллер та Агатангел Кримський, назріла потреба компаративного зіставлення наукових

студій учених-орієнталістів про історичну арабістику.

Звідси випливає мета статті: на основі наукової студії А. Мюллера «Історія ісламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії аббасидів у XVI столітті» та дослідження А. Кримського «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» проаналізувати міжкультурний діалог про історичну арабістику між відомими ученими-філологами.

Виклад основного матеріалу. У праці «История арабов и арабской литературы, светской и духовной» Агатангел Кримський обґрунтував тезу про те, що кожен арабіст мусить бути й істориком мусульманства [7, 18]. І хоча арабістика, за її визначенням, передусім займається вивченням історії, мови, літератури і культури арабських народів [4], з думкою вітчизняного вченого неможливо не погодитися – існування Арабського Світу нерозривно пов'язано з зародженням ісламу та його розвитком, а тому кожен, хто вивчає арабську культуру, має неодмінно розумітися в історії цієї релігії.

Основу літературно-критичного та наукового дискурсу на початку наукової кар'єри Агатангела Кримського становить саме арабістика в усіх її проявах. На думку К. Гурницького, це зумовлено тим, що вчений усвідомлював виняткову роль арабів у розвитку світового історичного процесу [3, 53]. Також фокусуванню вченого на арабістиці сприяло те, що після закінчення навчання в колегії Павла Галагана у 1889 році він вступив до Лазаревського інституту східних мов у Москві, де спеціалізувався з арабістики. Одержавши достатню філологічну підготовку в царині орієнталістики, А. Кримський з 1892 року навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету, продовжив спеціалізуватися в галузі історії літератури й культури мусульманських народів. Згодом особисте знайомство А. Кримського з реальним життям Близького Сходу поглибилося під час його відрядження до Лівану у 1896-1898 рр.

Після повернення з Лівану науковець почав викладати у Лазаревському інституті. Він прагнув готувати фахівців, які б володіли не лише східними мовами, а й були орієнталістами широкого профілю, мислителями, здатними до власної творчості [3, 21]. Саме це підштовхнуло вченого до написання нових, практично корисних та комплексних наукових праць з історії арабів.

Коли А. Кримський тільки почав викладати історію Сходу, основним робочим посібником

була наукова студія німецького вченого-орієнталіста А. Мюллера «Der Islam im Morgen und Abendlande», відома читачам у перекладі М. Меднікова [6, 14]. Праця А. Мюллера видавалася А. Кримському дуже цікавою для прочитання, але не зручною в довідково-інформаційному аспекті [8]. Тому поступово, готуючи лекційні матеріали та вивчаючи джерела, Агатангел Кримський напрацьовував і власну наукову базу про історію Близького Сходу, яка виливається у численних працях, присвячених історії, релігії та культурі арабів.

Значна кількість наукових публікацій вченого за темою, постійна дослідницька та перекладацька робота з джерелами вилились у комплексну та систематизовану працю – «Историю арабов и арабской литературы, светской и духовной». Саме її (точніше, ту її частину, що співвідноситься за змістом) вважаємо за доцільне порівняти з іншою комплексною працею, яку використовували для вивчення історії Близького Сходу вітчизняні орієнталісти у XX ст. – «История ісламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті» А. Мюллера.

Наукові розвідки А. Мюллера та А. Кримського продовжували традиції європейського сходознавства. Цей напрямок наукових досліджень розвинувся у XIV-XVI ст., тоді вивчення Сходу було зосереджено на релігії, переважна більшість науковців були семітологами, біблеїстами або ісламознавцями. Розвиток орієнталістики як спеціального знання припав на XVI-XVII ст., а остаточно галузь науки сформувалася у XVIII-XIX ст., коли почали досліджуватися стародавні східні мови і цивілізації [9]. Наукові розробки XIX-XX ст. тяжіли до проблем релігії, держави та права. Саме це, власне, і простежується в обох працях – вони присвячені вивченню арабської цивілізації її доміантної релігії – ісламу. Як і більшість інших учених-орієнталістів, А. Мюллер та А. Кримський визначають релігію як основний (А. Мюллер) або один з найбільш важливих (А. Кримський) факторів, що впливають на розвиток суспільного життя і культури арабів.

Варто зазначити, що на помежів'ї XIX-XX ст. вітчизняна арабістика та ісламознавство зокрема, й орієнталістика загалом ще помітно поступались європейській школі, зонайменше тому, що були майже на сто років «молодшими». Але роботою «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» А. Кримський вивів її на новий рівень, це перша комплексна наукова праця, в якій розглядається

масштабний пласт історії Арабського Світу.

Праці А. Мюллера та А. Кримського розкривають одну і ту ж саму тему – історію арабської нації крізь призму ісламу. Однак індивідуальний стиль авторів і презентація матеріалу відрізняються у багатьох аспектах, хоча дослідження і присвячені історії – подіям, що вже відбулися з арабською нацією в минулому.

Наукова студія «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» складається з трьох книг, перша з яких присвячена розгляду історіографії (А. Кримський пропонує чималий список джерел для додаткового опрацювання за темами), науковець подає в ній загальну характеристику арабам, акцентуючи при цьому увагу на впливі географічного фактору на їх формування як нації, а також, враховуючи цільову аудиторію – студентів-філологів, досить структурно подає інформацію про арабську мову та літературу. Друга книга присвячена безпосередньо історії арабів, починаючи найдавнішими часами і закінчуючи розпадом халіфату (Аббасидського). Третя книга стосується історії арабів Магрибу та Іспанії (Кордовського халіфату).

«Історія ісламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії Аббасидів у XVI столітті» А. Мюллера розділена на більше частин. Першу книгу орієнталіст присвятив питанню арабів та ісламу, другу – Праведному халіфату, третю – правлінню династії Омеядів, четверту – правлінню династії Аббасидів у Багдаді, а п'яту – Аббасидам та Фатимідам.

Праця А. Мюллера набагато більша за обсягом, однак вона практично не містить посилань на джерела, це її суттєвий недолік. А. Кримський, навпаки, намагався у працю невелику за обсягом помістити максимум корисної інформації та джерел, які в подальшому його студенти могли опрацювати самостійно.

Найбільшу відмінність у наукових розвідках А. Мюллера та А. Кримського становить спосіб викладення інформації, підходи вчених до сприйняття та тлумачення окремих подій, фокусування на деталях.

Агатангел Кримський починає «Историю арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» із загального вступного нарису, де змальовує географічні особливості колиски арабської нації – Аравійського півострова. В цьому ж нарисі А. Кримський описує звичаї бедуїнів та стиль їхнього життя. Коротка вступна частина дає лаконічно, чітко та структу-

ровано дає уявлення про те, хто такі араби та чим вони живуть.

Праця Августа Мюллера починається одразу з опису періоду Джагілії – до появи ісламу та Пророка Мухаммада. В загальних рисах і німецький орієнталіст згадує про географічні особливості Аравійського півострова, однак робить це оглядово, не аналізуючи вплив цього фактору на життя арабів.

Водночас, про деякі речі, що характеризують арабів-мусульман та їх життя, вирішили написати обидва дослідники. Занурюючи читачів в історію Близького Сходу, вони не просто констатують факти, а намагаються створити образ арабів, змальовуючи особливості їх національного характеру. Зокрема, неодноразово протягом усього тексту свого дослідження про одну із типових особливостей арабської культури – звичай кровної помсти – згадує А. Мюллер: «Кров змивається у арабів лише кров'ю, і неблаганний закон пустелі говорить: око за око, зуб за зуб» [10, 20]. А. Кримський пояснює також на кого поширюється цей звичай: «Звичай обов'язкової спадкової кровної помсти – споконвічна арабська риса: за вбивство родича має помститися цілий рід або навіть ціле плем'я» [6, 32].

Опис історії арабів до появи ісламу Агатангел Кримський розпочинає з розповіді про єменську цивілізацію – країни фіміаму, країни чудес – що стала колискою для численних царств ще до н.е. [6, 189]. Посилаюсь на значну кількість джерел, А. Кримський змальовує шлях становлення арабської держави у південно-західній частині Аравійського півострова. Підводячи підсумок доісламській сторінці в історії арабів, вчений констатує втрату Єменом ролі держави і його тяжіння до об'єднання з іншими територіями під егідою спільної монотеїстичної релігії – ісламу.

Август Мюллер починає виклад доісламського періоду історії арабів із занурення у життя стародавніх царств на території східної частин Аравійського півострова – держав Лахмідів, Хасанідів, Пальмірського та Сабейського царств. Німецький орієнталіст визнає арабів як націю навіть задовго до появи Пророка, хоча він, на думку вченого, зумів по-справжньому згуртувати їх [10, 49].

Життя Пророка Мухаммада А. Кримський та А. Мюллер розглядають подібно. Агатангел Кримський змальовує її в більш загальних рисах, Август Мюллер, згадуючи легенди, розповідає про його міжособистісні відносини.

А. Кримський подає короткий нарис з життя Аравії до появи ісламу, у якому змальовує спі-

віснування язичництва, християнства, іудаїзму та зороастризму. Аналізуючи життєвий шлях Мухаммада, він згадує, як саме араб став посланцем нової релігії: під час усамітнення на горі Хіра (згодом стала знаковим місцем паломництва) Пророку прийшло видіння від Господа про те, що він має виступити проповідником віри в єдиного Бога [6, 248]. Науковець зазначає, що близько двадцяти років місіонерство Мухаммада зазнавало невдач у його рідному місті – Мекці, а мекканці дивились на Пророка, як на божевільного. Віру у єдиного Бога Аллаха підтримало лише найближче оточення Мухаммада, разом вони вирішили здійснити гіджру (переїзд) із рідної Мекки на чужину. Український вчений розповідає про переїзд Мухаммада та його сподвижників до Медини (раніше, до гіджри – Ясріб), оскільки мединців ще у 620 р. зацікавило вчення пророка [6, 250]. На сторінках праці А. Мюллера знаходимо інформацію про ще одну гіджру, без участі пророка, що передувала переїзду до Медини – близько десяти мусульман здійснили спробу переселення до Ефіопії у 615 р. [10, 74].

Мухаммад вступив до Медини у 622 р., нова релігія змогла об'єднати навколо себе арабів. А. Кримський зазначає, що частину населення Медини становили іудеї, яких мусульмани з часом відтіснили під приводом війни з невірними [6, 251]. А. Мюллер характеризує гіджру як подію, що перш за все відділяє епоху ісламу – істинної віри – від епохи Джагілії (невігластва та язичництва) [10, 101]. Науковець зауважує, що спочатку пророк не сприймав лише християнство, і намагався домовитися з іудеями, однак потім і їх шляхи розійшлися.

Агатангел Кримський пише, що через шість років після гіджри Мухаммад здобув право заходити до Мекки з мусульманами, щоб здійснити паломництво до Кааби, а ще через два роки – у 630 р. Пророк вступив до рідного міста як завойовник, і вся Аравія прийняла іслам [6, 251]. Обидва науковці згадують як про військові методи підкорення Мекки – битва при Бадрі, так і про дипломатичні – досягнення домовленостей з вождем мекканських курейшитів Абу Суфьяном. А. Мюллер висвітленню цього питання присвячує розділ під назвою «Останні роки пророка та остаточна перемога його релігії», у А. Кримського цей історичний етап описано у двох частинах праці – «Об'єднання Аравії» та «Кінець життя Пророка та процвітання ісламу». А. Кримський стверджує, що до появи ісламу було багато політичних спроб об'єднати населення Аравії, але вони виявились

неуспішними [6, 254]. А. Мюллер називає іслам в руках Пророка інструментом політики [10, 67].

Яскраво демонструє тяжіння науковців до літературних течій, притаманних їх часу, висвітлення епізоду смерті Пророка Мухаммада. А. Мюллер зображує постать Пророка як типового неоромантичного героя – вигнанця, що протистоїть більшості, сильної особистості, що наділена рисами «надлюдини» [11]. Німецький орієнталіст пише, що за легендами, перед своєю смертю Пророк сказав: «Воістину я здійснив передбачене мені», а за вирішенням задачі всього його життя наступила і смерть Мухаммада [10, 187]. Романтизуючи образ Пророка, вчений зауважує, що історія ісламу протягом дванадцяти століть – уже є достатньо красномовним коментарем про значення життя Мухаммада [10, 190]. Агатангел Кримський розглядає смерть Пророка Мухаммада з позицій критичного реалізму. Мухаммад, як реалістичний герой А. Кримського, протистоїть середовищу і зазнає його впливу [2]. Вчений об'єктивно висвітлює внесок Пророка до утворення ісламської держави. Агатангел Кримський пише, що ще за життя пророк переконався, що Аравія лиш зовнішньо підкорилася ісламу, він на власні очі спостерігав відкол декількох племен від ісламу, але справа його продовжила жити і його заповідь було виконано [6, 255].

Спільною структурною особливістю розвідок А. Мюллера та А. Кримського є те, що перед переходом від розповіді про Мухаммада до часів Халіфату, науковці аналізують саме релігію, яку Пророк приніс арабам. А. Кримський зазначає, що вчення Мухаммада перш за все міститься в Корані, а Коран є першим та найбільш надійним джерелом для вивчення справжніх ідей Пророка [6, 256]. А. Мюллер розділяє цю думку, він висуває тезу про те, що текст Корану у тому вигляді, в якому він зберігся і донині, має вважатися достовірним, але в той же час зауважує, що не всі його частини однаково легко зрозуміти [10, 211].

У працях, присвячених історії арабів та їх віри, вчені розкривають тему суті віросповідання – дотримання основних п'яти стовпів ісламу. Зокрема А. Кримський перелічує та пояснює значення сповідання єдності Божої, молитви, дотримання посту, виплати закятю та здійснення обряду хаджу. Варто зазначити, що окремим стовпам, притаманним мусульманській вірі, академік наводить аналогії: «закят» називає десятиною, а «хадж» пояснює як моління Богу. А. Мюллер серед обов'язкових пунктів, які має виконувати мусульманин, виділяє обряд омовіння (не входить

до стовпів ісламу), молитву, дотримання посту, здійснення хаджу та сплату податку на користь бідних. І хоча у своїй праці вчений і згадує про те, що шагада – віра у єдиного Бога – є основою ісламу, він не виділяє її як один із п'яти стовпів ісламу, хоча це насправді є її наріжним каменем. Говорячи про іслам, А. Кримський вважає за доцільне приділити увагу тлумаченню мусульманського вчення про життя та потойбічний світ. А. Мюллер акцентує увагу здебільшого на течіях ісламу, пояснює відмінності між шіїтами та суннітами і в питаннях тлумачення ісламу займає позицію суннітів.

Огляд історії Халіфату арабіст А. Кримський починає перш за все з тлумачення слів «халіф» (в контексті розвідки – намісник Посланника Божого) та «халіфат» (державна халіфів) [6, 268]. Агатангел Кримський виводить власну періодизацію, за якою з'являється перший – «арабський» – період Халіфату, представлений праведними халіфами – Абу-Бакром, Омаром, Османом та Алі, а також династією Омеядів. Другим періодом історії Халіфату науковець вважає епоху перших Аббасидів. Третім періодом Кримський визначає поступове падіння Халіфату. В загальному ця періодизація співвідноситься із запропонованою А. Мюллером, який виокремив епоху Праведного халіфату, Омеядського халіфату, Аббасидського халіфату та період занепаду Аббасидського халіфату одночасно з існуванням династії Фатимідів, тобто розділив правління династії Омеядів та праведних халіфів. Обидві класифікації мають право на існування. Агатангел Кримський послуговувався етнографічним фактором та зважав на спільне історичне минуле, виокремлюючи правління праведних халіфів та Омеядів в арабський халіфат. Водночас, зважаючи на довге протистояння сподвижників Мухаммада і мекканців, виокремлення їх правління в окремі етапи Августом Мюллером теж видається логічним.

У праці А. Кримського згадується, що арабська імперія, яка розвинулася менш ніж за 100 років, була більшою за Римську [6, 270]. Управління такою великою державою, навіть під егідою єдиної релігії, – справа не з простих. Одразу після смерті Мухаммада частина племен відкололися від ісламської держави, а вибір наступника Пророка став ключовим для відновлення та збільшення величчя імперії. Перший з праведних халіфів – Абу-Бакр – не лише зумів зупинити повстання, а й завоював нові території. Його справу продовжив наступник – халіф Омар. При Османі було здійснено ще низку арабських завоювань, а його

вбивство та, в подальшому, політична слабкість Алі підірвали могутність Праведного халіфату. Агатангел Кримський майже конспективно окреслює основні здобутки та провали наступників Мухаммада, не акцентуючи увагу саме на особистостях халіфів. А. Мюллер, навпаки, концентрувався більше саме на образах правонаступників. Зокрема, змальовуючи портрет останнього з праведних халіфів – Алі, – він зазначає, що це сповнена ентузіазму натура, талановитий поет та оратор, хоробрий воїн тощо. Однак, саркастично підмічав, що попри вищезгадані якості, Алі бракувало таланту правителя [10, 365]. Таким чином, знову спостерігаємо стильові розбіжності у викладенні матеріалу. А. Кримський притримується традицій реалізму, в той час, коли А. Мюллер поринає у неоромантизм.

Влада перейшла до династії Омеядів практично добровільно, засновник династії – Муавія – домігся від правонаступника Алі, його сина Хасана передачі влади. Перехід влади до Омеядів Агатангел Кримський описує як трансформацію Халіфату із церковно-релігійної громади у світсько-політичну державу [6, 273]. Більше того, вчений вважає, що серед усіх халіфів лише праведні були справді віддані ісламу; при омеядському дворі було багато християн, зокрема християнином був офіційний панегірист Омеядів. Таким чином Агатангел Кримський руйнує популярний стереотип про те, що арабські завоювання відбулися виключно завдяки ісламу. Також науковець спростовує ще одну хибну думку боротьбу з невірними [6, 278]. Попри те, що іслам та мусульман характеризує джигад (боротьба за віру), інформація, зібрана А. Кримським, вказує на те, що люди з іншим віросповіданням не піддавались гонінню та гнобленню. Науковець на сторінках своєї праці змальовує загальну політичну та соціальну картину життя при Омеядах, характеризуючи всі аспекти життя арабів і лише за необхідності зупиняючись детальніше на описі життя та особистостях халіфів. У цьому полягає принципова відмінність з науковою розвідкою А. Мюллера, який іноді виступав більше у ролі біографа, акцентуючи увагу не лише на характеристиці правління халіфа та його досягненнях, а й на описі його характеру, міжособистісних відносин, вподобань тощо. Варто зазначити, що в частині, що стосується безпосередньо завоювань часів Омеядів, науковці сходяться у своїх твердженнях. Відмінність поглядів орієнталістів проявляється, коли Кримський та Мюллер починають вражати власні судження щодо особистостей халіфів. Наприклад, період

правління Валіда II А. Мюллер змальовує як блискучий і описує лише найкращі особисті якості халіфа; він зауважує, що ще ніколи іслам не був так близько до підкорення всього світу [10, 447], в той час як А. Кримський згадує, що Валід II зневажливо ставився до священного Корану і дійшов навіть до того, що користувався ним як мішенню для стрільби із лука [6, 276]. Однаково позитивно науковці описують постать Омара II – єдиного відданого ісламу халіфа династії Омеядів.

Розпад Омеядського халіфату вчені-орієнталісти теж стилістично описують по-різному, незважаючи на однаковий фактаж. А. Кримський пише, що перси-шіїти скинули династію Омеядів (останній її представник Абдеррахман – втік до Іспанії) [6, 287]. А. Мюллер змальовує цей епізод більш художньо, зазначаючи, що падіння Омеядів відкрило ісламу вільну путь, а велич, якою володіла арабська нація в непідробній своїй чистоті, почала зникати; але горде покоління старовинної Мекки не зникає повністю, люті Аббасидів вдалося уникнути молодому представнику династії Омеядів, і саме він на Заході відновить свій дім та народ [10, 500].

Сторінку про історію Аббасидського халіфату А. Кримський відкриває описом експансивної політики, що проводитимуть халіфи. Він зазначає, що географічні кордони халіфату зменшились, відкололись Іспанія та Північна Африка, а Аббасиди не вважали за потрібне завойовувати християнські чи інші країни, вони лише утримували свої кордони в Малій Азії [6, 290]. Мюллер практично не описує саме процес завоювання, однак зазначає, що халіфат при Аббасидах як воєнна держава слабшає [10, 520]. І А. Кримський, і А. Мюллер віддають належне полководцям халіфів у веденні завойовницької політики.

Агатангел Кримський змальовує епоху перших Аббасидів як час політичної величі та культурного розквіту [6, 291]. Науковець характеризує халіфів Аббасидського халіфату жорстокими, часто безсердечними та підступними, але в той же час не ігнорує їх здобутки. Август Мюллер не дає власних оцінок періоду правління Аббасидів загалом, та вчені сходяться у поглядах щодо особистостей видатних, але жорстоких халіфів Мансура, Гаруна ар-Рашида та Мамуна. Зокрема, А. Кримський зазначає, що попри самодержавну та деспотичну централізацію, халіф прекрасно керував державними фінансами, а розвиток науки та філософії починається саме за нього. У праці А. Мюллера також зазначається і про розвиток арабської філології за часів цього халіфа [10, 509].

Вчені сходяться у своїх поглядах щодо вагомості внеску візира (посада започаткована саме при перших Аббасидах) у досягнення державного управління та збереження балансу між усіма народами, що населяли Халіфат. Незмінними протягом 50 років візирами аббасидських халіфів були перси-Баркеміди [6, 294; 10, 521]. Повалення династії Баркемідів за наказом халіфа ар-Рашида А. Кримський вважає необдуманим і вбачає у ньому одну з причин подальшого занепаду Аббасидського халіфату. А. Мюллер констатує, що вина Гаруна ар-Рашида полягала в тому, що скинувши Баркемідів, він не володів ні енергією, ні політичним розумом для продовження стилю їх правління [10, 530].

Падіння Аббасидського халіфату було досить тривалим процесом. В цей період, на думку А. Кримського, халіф із повелителя обширної імперії перетворився на князя невеликої багдадської області [6, 305]. Почали простежуватися сепаратистські тенденції, зокрема серед персів. А. Мюллер і А. Кримський сходяться у тому, що контроль над державою Аббасиди втратили, коли халіф Мутасім (внук ар-Рашида) заснував гвардію із тюрків-преторіанців [6, 303]. Паралельно із оповіддю про занепад Халіфату, обидва науковці розкривають тему зародження династії Фатимідів (909-1171), а Фатимідський халіфат охоплював території Єгипту, частину Сирії та значні території Північної Африки. Якщо А. Кримський розглядає роль Фатимідів лише в контексті занепаду Аббасидського халіфату, А. Мюллер у своїй праці знову ж таки дає характеристики фатимідським халіфам, пояснює порядок престолонаслідування та описує завоювання династії. В той же час, він окреслює внесок представників династій у культурний розвиток сучасного Арабського Світу – зведення мечеті аль-Азгар у Каїрі та будівництво самого міста [10, 682]. Кінець династії Фатимідів поклав сунніт Салладін та заснована ним сирійсько-єгиптська династія Еюбідів, яка шанувала багдадських халіфів [6, 308]. Однак це не врятувало Аббасидський халіфат від втрати влади. Той факт, що багдадські халіфи спочатку опинилися під контролем буїдів, а потім сельджуків, А. Мюллер практично не розкриває, а А. Кримський згадує описово. Схожі думки виражають науковці в оцінці правління одного з останніх Аббасидських халіфів – Насира. А. Мюллер пише, що у прагненні розширити володіння Халіфату за межі Іраку халіф наніс найбільшу шкоду ісламу [10, 702], А. Кримський зауважує, що виступивши проти монголів, Насир створив

катастрофу, яка згубила ісламські країни Азії [6, 308]. Сходяться вчені і щодо особистості останнього Аббасида – Мутасіма: Август Мюллер називає його нікчемним, а Агатангел Кримський – нікчемним та бездарним. З падінням Аббасидського халіфату завершується Золотий вік в історії арабів та ісламу, але і український, і німецький орієнталісти високо оцінюють досягнення мусульман за цей час.

Важливою рисою наукових праць А. Мюллера та А. Кримського є те, що вчені порівнюють історичний розвиток мусульманського арабського світу у глобальній площині. Це допомагає реципієнту співставити події у часовій площині та краще розуміти хід подій.

Цікавим видається те, що А. Мюллер у своїй праці «Історія ісламу. Від доісламської історії арабів до падіння династії аббасидів у XVI столітті» послуговується як ісламською системою літочислення, за якою, власне, живуть араби, дублюючи її григоріанським варіантом (для легшого сприйняття), він також послуговується питомо арабськими назвами місяців: «Муавія помер в раджабі 60 р. (квітень 680 р.), після того як він повністю зістарився та перенаситився життям» [10, 393]. А. Кримський на позначення дат використовує лише григоріанський варіант, що суттєво спрощує оволодіння матеріалом реципієнтами та не перевантажує їх.

А. Кримський, як філолог і перекладач, не міг пропустити в своїй праці питання арабської мови. Вчений згадує, що є дві гілки арабської мови – північна та південна, які характеризуються різними зонами поширення, умовами розвитку, і, як наслідок, специфічними рисами їх побутування. Фундаментальною та актуальною і по сьогоднішній день є класифікація арабської мови на класичну, розмовну та сучасну літературну.

Що стосується арабської літератури, український учений також пропонує її власну періодизацію та класифікацію. Доісламську літературу А. Кримський вважає питомо арабською, він приділяє особливо велику увагу усній формі її реалізації (поезії). Робота з усною народною творчістю – доісламською поезією – в тому числі допомогла напрацювати фактичний матеріал для написання наукових праць та підручників. Крім того, Кримський славився як перекладач такої поезії, тому на сторінках цієї розвідки він пояснює принципи її складання (структурні елементи) та метричні особливості.

Обидві розвідки, розкриваючи тему літератури, піднімають питання ставлення пророка

Мухаммада до поезії та поетів: він не любив поетів та римовані рядки, та в той же час, Коран – священна книга мусульман, яку було ниспослано Мухаммаду, створена у формі римованої прози [6, 52; 10, 179]. Коли мова заходить про Аббасидів, і А. Кримський, і А. Мюллер виділяють постать арабського поета часів халіфа ар-Рашида Абу-Нуваса, варто відзначити, що арабісти проводять однакові літературні паралелі, називаючи Абу-Нуваса у своїх працях «арабським Гейне» [6, 58; 10, 513]. Загалом на цьому паралелі при описі літературного процесу закінчуються, оскільки Агатангел Кримський, як письменник та поет, вважає за доцільне вивести літературу в окремий розділ і характеризує кожен з етапів літературного процесу за авторами, а Август Мюллер торкається питання літературної творчості здебільшого тоді, коли це якимось чином може характеризувати пов'язані історичні постаті або ж події. Водночас, порівняно з працею А. Кримського, де окреслено основні етапи розвитку історіографії (одне з ключових джерел для науковців сучасності) та зазначено імена найвидатніших історіографів, бачимо, що розвідці А. Мюллера бракує цієї інформації.

Що стосується науки – невід'ємної складової розвитку цивілізації, це питання розкривали обоє науковців. Щоправда, не зовсім однаково. А. Мюллер, знову ж таки, розставив акценти на періодизації історії і згадував про розвиток науки в контексті досягнень правління окремих халіфів. А. Кримський розглядає наукові досягнення арабів тематично, окремо виводить математичні, географічні та астрономічні науки, медицину, природознавство, філософію, право та юриспруденцію тощо. Особливу увагу у розвідці науковця завоювали філологічні науки. В «Истории арабов и арабской литературы, светской и духовной» окрему частину присвятив Агатангел Кримський вивченню Корана, що допомогло вченому глибше проаналізувати суть ісламу, спираючись на його «Біблію». А. Кримський піднімає питання достовірності Корану, дає оцінку його історичній та художній цінності, аналізує його на лексичному рівні тощо.

Бачимо, що у наукових працях Агатангела Кримського та Августа Мюллера історія Близького Сходу та ісламу розглядається вичерпно та комплексно. Суттєвою рисою, що характеризує працю А. Кримського є те, що вона носить не просто історичний, а історико-філологічний та історико-літературознавчий характер, що зумовлено основною сферою наукових інтересів академіка.

Праці науковців тяжіють до перетину наукового та публіцистичного стилів. «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» А. Кримського є ґрунтовною науковою працею довідкового, а іноді навіть енциклопедичного характеру. Вчений окремими розділами вводив перелік джерел, на які можна звернути увагу для поглиблення знань за темою. Відсутність посилань та переліку літератури є суттєвим недоліком розвідки А. Мюллера. На це вказував і сам Агатангел Кримський у рецензії на монографію орієнталіста: «доводиться поскаржитися лише на один капітальний недолік праці А. Мюллера, а саме на те, що паном Мюллером не робляться посилання на наукові дослідження його попередників, які слугували йому джерелами для компіляцій» [8, 136]. Робота А. Мюллера більше підпадає під публіцистичний стиль, він дає багато власних оціночних тверджень історичним фактам та посталям, послуговується метафоричністю мовлення. Наукова праця Агатангела Кримського частково перегукується з розвідкою Августа Мюллера, адже для молодого дослідника науковий доробок його європейських попередників становив фундамент власного розвитку.

Арабістика була першим науковим захопленням Агатангела Кримського, вивченню життя та побуту арабів, їх культурі, літературі та релігії вчений присвятив не лише працю «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)», а й багато інших. Під час роботи над науковою студією Кримський зазначив, що він став істориком мусульманства. Оскільки іслам – це релігія, яку сповідують не лише араби, її вивчення та дослідження стало

основою для подальших наукових праць академіка не тільки у сфері арабістики, а й щонайменше іраністики та тюркології. Робота «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» Агатангела Кримського виявилась своєрідним ключем, що відкриває двері не лише до арабської історії, а й до мусульманства. Крім цього, праця закладає підґрунтя для літературно-критичної діяльності Агатангела Кримського: він пише низку рецензій на твори Івана Франка, в яких аналізує рецепцію Близького Сходу, зокрема Арабського Світу у творчості письменника.

Частково умовиводи А. Кримського, як і А. Мюллера застаріли, однак на сучасному етапі вивчення арабістики та орієнталістики вони є фактичним матеріалом, що демонструє характер і тематику орієнталістичного дискурсу на помежів'ї ХХ-ХІХ ст. та тенденції розвитку цих наук.

Висновки і пропозиції. Наукова спадщина А. Кримського заклала основи вітчизняної арабістики в кращих традиціях розвитку європейської науки. Праця вченого «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» у багатьох моментах перегукується з науковою розвідкою німецького орієнталіста А. Мюллера, однак, відповідно до запиту та мети її створення, носить більш енциклопедичний характер та формує комплексне уявлення саме про історичний розвиток Арабського Світу від епохи Джагілії до завершення Золотого віку. Наукова розвідка академіка Кримського «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.)» формує основу для його подальших наукових праць із вивчення орієнталістики, а також літературно-критичної діяльності.

Список літератури:

1. Веркалець М. М. Художня та науково-публіцистична орієнталістика А. Кримського у контексті літературного і культурного процесу України 2-ї пол. ХІХ- поч. ХХ ст. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київ, 1997. 352 с.
2. Герой літератури реалізму: принципи створення, особливості типізації. *Публичная онлайн библиотека учебных материалов*. URL: <https://thelib.info/psihologiya/2806813-geroj-literaturi-realizmu-principi-stvorenniya-osoblivosti-tipizacii/> (дата звернення: 23.05.2022).
3. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ : Наукова думка, 1971. 184 с.
4. Кочубей Ю. М. Арабістика. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43149 (дата звернення: 22.05.2022).
5. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. V. Москва, Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1958. 526 с.
6. Кримський А. Ю. Вибрані сходинки праці : в 5 т. – Т. 1 : Арабістика. Київ : ВД «Стилос», 2007. 432 с.
7. Крымский А. Е. История мусульманства. Москва : Кучково поле, 2003. 464 с.
8. Крымский А. Е. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. Перевод с немецкого под редакцией приват-доцента Н. А. Медникова. Этнографическое обозрение, кн. 24, № 1. Москва, 1895. С. 135-137.

9. Матвеева Л. В. СХОДОЗНАВСТВО, орієнталістика. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Skhodoznavstvo (дата звернення: 22.05.2022).

10. Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов в XVI веке. Пер. с нем. Москва : Центрполиграф, 2018. 703 с.

11. Неоромантизм. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/show.php?w=110> (дата звернення: 23.05.2022).

12. Павличко С. Д. Націоналізм. Сексуалізм. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ : Вид-во Соломії Павличко, 2000. 328 с.

Prystash A. A. AUGUST MULLER AND AGATANGEL KRYMSKYI: INTERCULTURAL DIALOGUE ABOUT HISTORICAL ARAB STUDIES

The article attempts to compare the fundamental scientific works – “The History of Arabs and Arabic literature, secular and spiritual (Quran, Fiqh, Sunnah, etc.)” by Ukrainian Arab scholar A. Krymskyi and “The History of Islam. From the pre-Islamic history of the Arabs to the fall of the Abbasid dynasty in the 16th century” by German orientalist A. Muller. Structural and stylistic analysis of above mentioned works allows not only to identify typical and distinctive features in the scientific views of scientists, but also to outline general trends in European Arab studies from the late 19th century to the beginning of the 20th century. The diachronic approach to the study of the scientific heritage of A. Krymskyi and A. Muller helps to determine the nature and themes of European orientalist discourse at the turn from the 19th to the 20th centuries. It has been determined that scientific researches “History of Arabs and Arabic literature, secular and spiritual (Quran, Fiqh, Sunnah, etc.)” by A. Krymskyi and “History of Islam. From the Pre-Islamic History of the Arabs to the Fall of the Abbasid Dynasty in the 16th Century” by A. Muller from a structural point of view consist of similar elements and outline an important period in the development of Islam and the Arab World from pre-Islamic times to the end of the Golden Age. The approach of scientists to the stylistic design of their works varies: A. Krymskyi’s and A. Mueller’s scientific works reflect the general literary trends of the 19th-20th centuries, but at the same time they show up the individual style of mentioned authors. A. Krymskyi’s and A. Muller’s approach to the presentation of information in their works “History of Arabs and Arabic literature, secular and spiritual (Quran, Fiqh, Sunnah, etc.)” and “History of Islam. From the Pre-Islamic History of the Arabs to the Fall of the Abbasid Dynasty in the 16th Century” is comprehensively compared. It is determined that Agatangel Krymskyi during the presentation of historical facts focuses on the development of Arabic language and literature, while August Muller pays his attention to the consideration of history through the prism of the major historical figures of the period.

Key words: Arab Studies, Oriental Studies, Historical Arab Studies, individual style, Agatangel Krymskyi, August Muller.